

NOVRUZUN TARİXİ VƏ COĞRAFİYASINA DAİR

Açar sözlər: Novruz bayramı, skiflər, Zərdüşt, «Avesta», Ahura Məzda, Turan.

Bayramlar kollektiv yaddaşda reallaşaraq, xalqlara öz qədim ənənələrini qoruyub saxlamağa, zamanın dayanmaz axınını müəyyən qədər ləngidərək, əcdadların dövrünü, həyatını və məişətini xatırlamağa imkan verir. Bu deyilənlər baxımından hazırda xalqımızın qeyd etdiyi bayramlardan heç birini Novruzla müqayisə etmək mümkün deyildir. Minilliklər içərisindən keçib gələn qədim Novruz bayramı isə tarix boyu bir sıra qadağalara və təqiblərə məruz qalsa da, öz tərəvətini və gözəlliyini bu gün də saxlamaqdadır. Ancaq tarix də öz işini görmüşdür: bayramın formal əlamətləri, mərasimləri əsasən saxlanılsa da, onun ilkin məzmunu, mənası bir çox rekonstruksiyalara məruz qalmışdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, Novruzla bağlı ilkin inanclar və mərasimlər (od kultu, günəşin ilahiləşdirilməsi, xeyir və şər arasında mübarizə ideyası və s.) qədim İran mənbələrində “saka”, yunan mənbələrində “skit”, “Avesta”da “tur” və ya “turanlı”, müasir rus elmi ədəbiyyatında isə “skif” adlandırılan etnoslar arasında yayılmışdır (8, s.198). E.ə. I minilliyin birinci yarısında saka tayfaları Baykal gölündən Qara dənizə qədər uzanan Avrasiya çöllərində məskunlaşmışdılar və onlar köçəri və yarımköçəri həyat keçirir, maldarlıqla, əkinçiliklə və ovçuluqla məşğul olurdular. Mənbələrdə onlar üç böyük qrupa bölünür: Şərqi Avropa skifləri, Orta Asiya skifləri və Şərqi Qazaxıstan və Cənubi Sibir ərazisində məskunlaşmış skiflər. Sonuncular “Avesta”da “turlar” adlandırılır (4, s.29). E.ə. II əsrdə Cənubi Sibirin xeyli hissəsi hunlar tərəfindən tutuldu və bu ərazidə məskunlaşmış kəngər (Kəng igidləri), peçeneq, savir və b. hind-Avropa mənşəli Turan sakaları tədricən türkləşməyə başladı. Eyni fikri turanmənşəli madalar haqqında da demək olar. Bu etnosların çoxu oğuz türklərinə qarışdılar. Bizim eranın VI əsridə türklər Orta Asiyadakı Turan ərazisini tutub, Amu-Dərya çayı boyunca İranla həmsərhəd olduqdan sonra isə iranlılar türklərlə turanlıları eyniləşdirməyə başladılar. Halbuki nə qədim türk tarixində, nə də qədim türk mifologiyasında Turan adına rast gəlinmir. Şərqi Avropa və Orta Asiya sakaları da çox böyük ərazilərə səpələndiklərinə və mərkəzləşdirilmiş böyük dövlət yarada bilmədiklərinə görə tədricən assimilyasiyaya uğrayaraq, başqa xalqlara, ilk növbədə isə şərqi slavyan etnoslarına qarışdılar (3, s.341). Buna baxmayaraq, sakalar qədim dünya tarixində öz layiqli yerini tutan və bəşər mədəniyyətinə müasir arxeologiya elmində “skif-Sibir mədəniyyəti” adlandırılan zəngin mədəniyyəti bəxş edən bir etnos olmuşdur (8, s.198). Onlar bəşəriyyətə Qərbi Çindən Şərqi Türkiyəyə, Qazaxıstandan Şimali Hindistana və Pakistana qədər uzanan ərazidə məskunlaşmış xalqlar tərəfindən qeyd edilən Novruz kimi gözəl təbiət bayramını vermişlər. Bu ərazidə Novruz zərdüştilik dini vasitəsilə sonradan yayılmışdır. Ancaq Novruz başqa adlar altında bəzi Avropa ölkələrində, o cümlədən Albaniyada və İrlandiyada da qeyd edilir. Avropanın qərbinə Novruz qədim kimmerlər vasitəsilə e.ə. VI əsrin əvvəllərində gətirilmişdir. Öz inanclarını gizli saxladıqlarına görə onları Qərbi Avropada «Kelt» («Şübhəli») adlandırırdılar. Ancaq keltlərin də böyük əksəriyyəti, Şərqdəki qohumları kimi, öz dillərini unudub, roman və anqlosaks dillərini qəbul etmişlər. İrlandiyada bu qədim bayram indi 1 may tarixində Belteyn, yəni “İşıq saçan od” adı altında qeyd edilir və Novruza və İlaxır çərşənbə şənliklərinə məxsus, demək olar ki, bütün

əlamətləri özündə birləşdirir (7, s.471-472). Bayramın turanlılar içərisində çox qədimdən təntənə ilə qeyd edilməsi məlumdur.

Turanlılar Orta Asiyanın Şərqi, yəni Sır-Dərya çayı və Aral dənizindən Baykalyanı ərazilərdə olan çöllərdə məskunlaşmışdılar (2, s. 207-208). Onların “Avesta”da “Kanxa”, yəni müqəddəs “Kan qalası” adlandırılan paytaxtı Baykalın Cənub-Qərbində, indi də Kan çölü adlanan çöldə, indiki Kan çayının sahilində yerləşirdi. Kan çölünün cənubunda indi də Turan adlanan çay axır. Bizim tədqiqat göstərir ki, Zərdüşt özü də turanlı olmuşdur. “Avesta”da onun vətəninin adı göstərilməsə də, oranın bəzi coğrafi əlamətləri qeyd edilib. Həmin məlumat əsasən burada “yüzlərlə çayın töküldüyü, birinin isə ondan kənara axdığı” dünya dənizi Vorukaşa, dənizin ətrafında nəhəng Berezayti dağı, ondan cənubda Ranqa çayı vardır. Berezayti dağı ətrafında 10 ay qış, iki ay yay olur. Zərdüşt Orta Asiyaya gəldikdən sonra yazılmış nüsxələrdə isə yayın 5 ay, qışın isə 7 ay davam etdiyi bildirilir (4, s.26-29).

Mütəxəssislərdən bəziləri «Avesta»da adı çəkilən Vorukaşa dənizini Xəzər, digərləri Orta Asiyadakı Aral dənizləri ilə eyniləşdirməyə çalışmışlar (2, s.200). Ancaq bu dənizlərin heç birindən kənara çay axmır və onların heç birinin ətrafında da sərt iqlim şəraiti yoxdur. «Avesta»da Zərdüştün vətəni barədə deyilən coğrafi adları və sərt iqlim şəraiti biz yalnız Baykal gölü ətrafında tapırıq: burada çox sərt iqlim şəraitini malik Bərquzin («Avesta»da – Berezayti) dağ silsilələri yerləşir. Onlardan cənubda isə Böyük Renqa («Avesta»da – Ranqa) çayı axır. Baykala 366 çay tökülür, biri – Anqara çayı isə onların topladığı suyu göldən kənara aparır. Bütün bunlardan aydın olur ki, Zərdüştün vətəni Baykalyanı ərazilərdə, yəni qədim Turan ərazisində olmuşdur.

Turan bayramları silsiləsi bizə tam şəkildə gəlib çatmamışdır. Ancaq məlumdur ki, zərdüştilik təlimində yeddi mühüm bayram var idi ki, bunların da hamısı turanlıların bayram sistemindən sıx şəkildə bəhrələnən zərdüştiliyin dünya modelinin tərkib hissələri idi. Ümumiyyətlə, zərdüştilik təlimində yeddi rəqəmi müstəsna bir rol oynayırdı. Bu, onunla izah edilir ki, dünyanın əmələ gəlməsi barədə zərdüştilik təliminə əsasən baş tanrı Ahura Məzda dünyanı yeddi ünsürdən və ya obyektəndən ibarət yaratmış və bunların da hər biri yeddi “ölməz tanrı”nın, yəni Ahura Məzda və onun altı yaxın köməkçisindən birinin himayəsi altındadır. Hər birinin törəndiyi gün ayrıca bayram edilən bu ünsürlər aşağıdakı ardıcılıq əsasında yaradılmışlar: əvvəlcə bütün digər ünsürləri öz əhatəsinə alan və yumurta qabığı formasında olan asiman; sonra qabığın aşağı hissəsini dolduran su; sonra suyun üzərində üzən hamar yer (torpaq); yerin üzərində yeganə bir bitki, bir buğa və Ahura Məzdanın özünün himayə etdiyi ilk insan – Kəyə Mərtən (“ölümlü həyat” deməkdir) və nəhayət, sonda Günəşin və başqa göy cisimlərinin simasında görünən, həmçinin gözə görünməyən həyat enerjisi şəklində mövcud olan od (atəş). Bu ünsürlərdən ibarət olan dünya əvvəllər sabit halda dayanırdı və Günəş də hərəkətsiz halda asimanın ortasında dayanmışdı (4, c.23-24).

Ancaq sonra şər tanrısı Əhrimən onların üzərinə hücum edib asimanı yardı, suyu bulandırdı, yerin hamar səthini kələ-kötür etdi, bitkini susuz qoyub qurutdu, buğanı və insanı öldürdü, odu tüstüyə yoluxdurdu və nəticədə, dünyanı qaranlığa qərq etdi (4, s.176). Bunu görəndə Ahura Məzda dünyanı hərəkətə gətirdi: Günəş dövr etməyə, gecə ilə gündüz əvəzlənməyə, sular axmağa başladı, bitki, buğa və insan canlandı. Bitkinin toxumlarından bütün başqa bitkilər, buğanıkindən başqa heyvanlar, ilk insandan isə əks cinslərə mənsub insan cütü törəndi. Yağış yağandan sonra yığılan sular dünyanı yeddi hissəyə böldü ki, onun da mərkəzində Vorukaşa

dənizi və Berizayte dağı dayanırdı.

Beləliklə, zərdüştilik bayramları təbiət ünsürlərinin və ya obyektlərinin Ahura Məzda tərəfindən yaradıldığı günləri ehtiva edir və hər bir bayram azı beş gün təntənə ilə davam edirdi. Ancaq odun yaranması şərəfinə yazda gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi gündə keçirilən Novruz bayramı turanlılardan qalmışdı və hələ o dövrlərdə də təntənəli surətdə qeyd edilirdi. Payızda gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi gün isə zərdüştilərin keçirdiyi Mitraqan (Mehrikan) bayramı ilə öz məzmunu və əzəməti ilə Novruza çox yaxın idi. Ahura Məzdanın köməkçilərindən olan Spəndarməd tanrısının himayəsi altında olan bu bayram “Kiçik Avesta”da həmçinin Pəitişəhiyə, yəni “taxıl biçini” adlanırdı və altıncı ayın 30-cu günü yerin (torpağın) yaranması simvolu kimi qeyd edilirdi. Novruzun (od bayramının) himayəçisi isə Ərdvəhişt tanrısı idi. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim dövrdə yeni ilin ilk günü Novruz yox, Ahura Məzda adlanırdı. Parfiyalıların hakimiyyəti dövründə (e.ə. 250 – b.e. 226-cı illəri) “Ahura Məzda” adı artıq “Hörmüzd” formasında tələffüz edilməyə başladı (1, s. 225). İki sözdən ibarət mürəkkəb tanrı adlarının müəyyən müddətdən sonra xalq dilində substantivləşərək bir sözə çevrilməsi adi haldır. Məsələn, hunların baş tanrısının adı “Tanq uri”, yəni «Dan oğlu» (“Şəfəq oğlu”) idi. Artıq orta əsrlərdə bu mürəkkəb ad “Tenqri” forması almış, hal-hazırda isə “Tanrı” kimi tələffüz edilməkdədir. İslamın qəbulundan sonra isə ərəblərin qadağan etdikləri Hörmüzd adını səs tərkibi baxımından ona uyğun səslənən “Novruz”, yəni “Yeni gün” adı ilə əvəz etmək zərurəti yarandı. Ümumiyyətlə, Zərdüştilik təqvimində hər biri 30 gündən ibarət olan 12 ayın hər birinin birinci günü Ahura Məzda, Sasanilər dövründə isə Hörmüzd günü adlanırdı. İlin sonunda bu təqvimə daha 5 gün əlavə edilirdi (4, s.179-180).

Zərdüştilikdə təntənəli surətdə qeyd edilən qalan beş bayram isə aşağıdakılardır: Məidyoy-zəreməyə və ya “yaşıllaşmanın ortası” bayramı ikinci ayın on beşinci günü, yəni Novruzdən 45 gün sonra asmanın yaradılması şərəfinə keçirilirdi. Bu bayramın himayəçisi Şəhrivər idi. Bir sıra mənbələrdə o elə qədim zamanlarda Şəhrivər bayramı kimi qeyd edilirdi.

Dördüncü ayın on beşinci günü suyun yaradılması şərəfinə Məidyoy-şemə və ya “yayın ortası”, “yay gündönümü” bayramı qeyd edilirdi. Bu bayramın müdafiəçisi su tanrısı Xordad idi.

Əyatrimə və ya “evə qayıtma”, yəni mal-heyvanın yay otlaqlarından qayıtması bayramı Əmurdadın himayəsi altında idi. Bitkilərin yaranması şərəfinə keçirilən bu bayram yeddinci ayın otuzuncu günü qeyd edilirdi.

Məidyəiryə və ya “ilin ortası” adlanan bayram isə qış gündönümünə təsadüf edirdi. Bayram Bəhmənin himayəsi altında onuncu ayın iyirminci günü, yəni özündən əvvəlki bayramdan səksən gün sonra mal-qaranın yaranması günü kimi qeyd edilirdi.

Nəhayət, Frəvəşi və ya “müqəddəs ruh”, başqa sözlə, insanın yaradılması və ona ruh verilməsi şərəfinə keçirilən bayram özündən əvvəlki bayramdan yetmiş beş gün sonra ilin sonuncu günü qeyd edilirdi. “İlaxır bayramı” adlandırılan bu şənliklərin himayəçisi Ahura Məzda özü idi. Bayramın səhəri isə yeni ilin ilk günü sayılırdı (4, s.179).

Beləliklə, Frəvəşi və Ahura Məzda şənlikləri birləşərək, tarixin müəyyən kəsimində çarpazlaşaraq bir bayrama - Novruza çevrilirdi. Bəşəri dəyərlərə malik Novruz bayramının sonralar müxtəlif tayfa və xalqların mərasimləri və bayramları ilə çarpazlaşması, yaxud onun adının müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı regionlarda keçirilən yaz mərasimləri ilə çarpazlaşması prosesi baş vermişdi ki, bu da dünya xalqlarının mərasimləri, bayramları üçün səciyyəvi olan yaradıcılıq prosesidir. Bu proseslər zamanı isə, sözsüz ki, əlavələrə, uydurma və təhriflərə də yol verilirdi.

Novruzun mənşəyi və tarixi ilə bağlı belə uydurma və təhriflərə nəinki orta əsrlərdə yazılmış mənbələrdə, hətta müasir tədqiqatlarda da rast gəlinir. Buna misal olaraq Novruzun qədim göytürklərin Ergenekon əfsanəsi və ya ərəblərin Xıdır (Xızır) Nəbi, yəni Xıdır peyğəmbər haqqındakı rəvayətləri ilə əlaqələndirilməsinə dair müasir mifləri göstərmək olar. Bir sıra tədqiqatlarda yer almış belə əsassız mülahizələrin həqiqətdən uzaq olmasını göstərmək üçün təkcə bunları demək kifayətdir ki, Ergenekon əfsanəsi b.e. V əsrində Altayda baş verən bəzi tarixi hadisələrlə bağlıdır (6, s.60-61). Novruz isə bizim eradan xeyli əvvəlki dövrlərin məhsuludur. Xıdır Nəbi haqqındakı əfsanələr isə Azərbaycan folkloruna ərəb mifologiyasından islam dini vasitəsilə daxil olmuşdur. Müsəlman mifologiyasında Xıdır peyğəmbər İsa, İlyas və İdrislə birlikdə dörd «əbədiyaşar» peyğəmbər sırasına aiddir (5, s.262). Sözsüz ki, əsası, sübutu olmayan belə mülahizələrin həqiqi elmlə də heç bir əlaqəsi yoxdur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Бируни Абу Рейхан. Памятники минувших поколений. // Абу Рейхан Бируни. Избранные произведения. Перевод и примечания М.А.Салье. I, Ташкент, 1957
2. Вайнберг Б.И. Этнография Турана в древности. М., 1999
3. Дидко Д. Свет из иранского мира. // В кн.: Заратустра. Учение огня. Гаты и молитвы. М., 2008
4. Заратустра. Учение огня. Гаты и молитвы. М., 2008
5. Ислам. Энциклопедический словарь. М., 1991
6. История Востока. II. Восток в средние века. М., 1999
7. Кельтская мифология. Энциклопедия. М., 2002
8. Мартынов А.И. Археология. Учебник. М., 2002

Кямил Гусейноглу

Музей Литературы им. Низами НАН Азербайджана (Азербайджан)

К ИСТОРИИ И ГЕОГРАФИИ ПРАЗДНИКА НОВРУЗ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об одном из наиболее ярких и светлых празднеств Новруз, который своими корнями восходит к глубочайшей древности – скифскому миру. А среди народов Среднего Востока оно было распространено благодаря учению Заратустры (580-503 до н.э.), скифа по происхождению.

Согласно космогоническому зороастрийскому мифу материальный мир создан верховным богом Ахура Маздой из семи произведений: неба, воды, земли, растения, быка, человека по имени Гайомард и огня. Дни создания каждого из них отмечались специальными праздниками. Праздник Нового года (Новруз) в день весеннего равноденствия был самым радостным. В этот день праздновалось создание огня, видимого на Солнце и иных небесных телах, а также в форме невидимой жизненной силы.

Ключевые слова: Праздник Новруз, скифы, Заратустра, «Авеста», Ахура Мазда, Туран.

Kamil Husseinoghlu
Azerbaijan National Academy of Sciences Nizami Museum of Literature (Azerbaijan)

ON HISTORY AND GEOGRAPHY OF NOVROUZ HOLIDAY

S U M M A R Y

The article deals with one of the famous and secular holidays-Novrouz sources of which go back to ancient times- the world of skiffs (nomadic people on the Northern area of the Black Sea). This Holiday is disseminated among the people of the Middle East because of teachings of Zoroastrian (580-503 BC) who were skiffs by background.

Due to cosmogenic Zoroastrian Myth, the High God Akhura Mazda has created the existing world of seven elements: sky, water, earth, plant, ox, human being by name Gayomard and fire. The day of the creation of every element is celebrated by a special Holiday. The Holiday of a New Year (Novrouz) was one of the most joyful events and celebrated in spring when the duration of day and night is equal. It is celebrated as the creation of fire in the form of the sun or other heaven bodies or in the form of invisible life force.

Key words: Novrouz Holiday, Skiffs, Zoroastrian, "Avesta", Akhura Mazda, Turan